

Maciej Motak

Przemiany urbanistyki, architektury i krajobrazu kulturowego Krakowa w latach 1989-2007.

Zarys problematyki

Wstęp. Czynniki przemian

Począwszy od 1989 roku w Polsce dokonały się istotne zmiany: odbyła się transformacja ustrojowa i gospodarcza, przyspieszeniu uległy przemiany społeczne i cywilizacyjne, a także nieunikniony postęp techniczny. Nie pozostało to bez wpływu na krajobraz kulturowy Krakowa, jego urbanistykę, architekturę, ochronę zabytków. Na zmiany w tych dziedzinach rzutowało wiele czynników:

Czynniki prawne: zmienione bądź na nowo opracowane zostały niemal wszystkie ogólnopolskie ustawy i inne akty prawne określające zasady działania w zakresie budownictwa, architektury, urbanistyki, ochrony dziedzictwa, planowania przestrzennego oraz dziedzin pokrewnych. Zmieniły się także lokalne dokumenty planistyczne: wobec wygaśnięcia ważności Miejscowego Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa (opracowanego w 1988, znowelizowanego w 1994) opracowano Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa i uchwalono je w 2003.

Czynniki ekonomiczne: gospodarka nakazowo-rozdzielcza przekształciła się w gospodarkę rynkową. Tym samym zmieniły się m.in.: rynek obrotu nieruchomościami, proces inwestycyjny w budownictwie, rynek usług projektowych i wykonawczych.

Czynniki społeczne: wzrosła zamożność ludności, jak również zróżnicowanie stopnia zamożności poszczególnych grup społecznych. Kształtowały się ich aspiracje inwestycyjne w zakresie budownictwa mieszkaniowego i, w pewnym stopniu, budownictwa komercyjnego, a także określone oczekiwania w stosunku do obiektów użyteczności publicznej.

Czynniki techniczne: poważnie zwiększyła się ilość i różnorodność materiałów, technik i technolo-

gii budowlanych, a także możliwości projektowania wspomagane komputerowo.

Można wyróżnić wiele zmian, jakie dokonały się w krajobrazie kulturowym Krakowa po roku 1989. Poniżej wybrano dziesięć rodzajów takich zmian, krótko omawiając je na tle wcześniejszego rozwoju i zastanej sytuacji. Artykuł zilustrowano przykładami nowych dzieł architektury krakowskiej.

1. Zmiana dominującego typu zabudowy mieszkaniowej

Zabudowa zwarta, oparta na kwartale, czyli bloku zabudowy i tworząca miejską tkankę pozytywną dominowała w Krakowie od czasów XIII-wiecznej lokacji aż po wiek XX. Pierwsze odstępstwa miały miejsce w latach 30. XX wieku (osiedle przy ul. Czarodziejskiej na Dębnikach), istotna zmiana na korzyść tkanki negatywowej nastąpiła w drugiej połowie stulecia. W latach 60., 70. i 80. powstały, zwłaszcza w południowych i wschodnich dzielnicach miasta, wielkie osiedla wolnostojących bloków typowych 5- lub 11-kondygnacyjnych, wznoszonych głównie z elementów prefabrykowanych.

W omawianym okresie zarzucono budowę osiedli wielkoblokowych – ostatnie powstały w pierwszej połowie lat 90. (os. Oświecenia w północno-zachodniej części Nowej Huty). Dominującą ilościowo formą zabudowy mieszkaniowej stały się zespoły zabudowy wielorodzinnej o wysokości trzech, czterech lub pięciu kondygnacji, zarówno negatywowe, jak i pozytywne. Przykładami zespołów o czytelnych zasadach kompozycyjnych, umiarkowanej skali, dobrym powiązaniu z otoczeniem oraz konsekwentnej formie są realizacje przy ul. Piastowskiej-Reymonta 42-44, przy ul. Wysokiej 2, przy ul. Pszona-Meissnera, przy ul. Ceglarskiej

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

16-24 oraz osiedle Centrum E (zwane Skarpą) w sąsiedztwie nowohuckiego pl. Centralnego.

W większym stopniu niż w poprzednich dekadach wykorzystywano możliwości uzupełniania luk w istniejącej zwartej tkance miejskiej. Szczególnie wiele realizacji plombowych powstało w dzielnicy Kazimierz, zaniedbanej w okresie powojennym. Były to m.in. zespół mieszkaniowy przy pl. Bawół 6 i ul. Józefa 25, kamienice przy ul. Wietora 17, przy ul. Starowiślnej 26 i 88, przy ul. Skawińskiej 15 i 27, przy ul. Kupa 1, 3 i 5, a na terenie sąsiadującego z Kazimierzem Stradomia – przy ul. Smoczej 6 i 6a. Sporo domów plombowych wzniesiono także w dzielnicach prawobrzeżnych – Podgórzu i Dębnikach.

Zwiększała się liczba realizacji domów jednorodzinnych, zarówno domów szeregowych w ramach zespołów zabudowy, jak i domów wolnostojących, zwłaszcza w dzielnicach zachodnich.

2. Nowe typy architektury komercyjnej i użyteczności publicznej

Wraz z rozwojem gospodarczym, społecznym i cywilizacyjnym rosła liczba funkcji pełnionych przez miasto. Odwzorowaniem przestrzennym tego procesu było funkcjonalne zróżnicowanie budynków użyteczności publicznej.

W omawianym okresie szczególnie wzrosło znaczenie architektury komercyjnej. Powstało kilkanaście centrów komercyjnych składających się ze sklepów wielkopowierzchniowych oraz towarzyszących im zespołów handlu wyspecjalizowanego (m.in. salonów samochodowych), usług i rozrywki (m.in. kin wielosalowych – pierwsze w Krakowie otwarto w 2001), a także rozległych parkingów. Pierwszym krakowskim supermarketem była Krakchemia otwarta w 1995, do największych zespołów należą: Centrum Zakopianka, Geant, Galeria Kazimierz, Galeria Krakowska. Odbiciem szybko rosnącego ruchu turystycznego w Krakowie były liczne nowe hotele, wśród nich duże budynki sieci Radisson, Sheraton, Novotel-Ibis, Qubus. Mniej powstało budynków banków, przykładem jest Bank Handlowy przy ul. Grzegórzeckiej.

W porównaniu do lat 80. nieznacznie zmniejszyła się liczba i przeciętna skala nowych realizacji sakralnych. Wzniesiono m.in. zespół kościoła Miłosierdzia Bożego na os. Oficerskim, kościół św. Wojciecha w Bronowicach Małych, klasztor Nazaretanek na Kurdwanowie. Ukończono wiele obiektów rozpoczętych przed rokiem 1989, m.in. zespół Wyższego Seminarium Duchownego Zmartwychwstańców na Zakrzówku oraz duże kościoły parafii osiedlowych: Miłosierdzia Bożego na Wzgórzach Krzesławickich, św. Brata Alberta na Lotnisku, Matki Boskiej Fatimskiej na os. Podwawelskim, Matki Boskiej Częstochowskiej na os. Szklane Domy, św. Jadwigi na Krowodrzy. Największą nową realizacją sakralną było sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach.

Bardzo liczne były nowe obiekty szkół wyższych, budowane m.in. przez Akademię Ekonomiczną, Akademię Górniczo-Hutniczą, Politechnikę Krakowską. Największą inwestycją była rozpoczęta w 1998 budowa III Kampusu Uniwersytetu Jagiellońskiego w Pychowicach. Nowym zjawiskiem był rozwój uczelni prywatnych i kościelnych oraz realizacja ich siedzib (m.in. Wyższej Szkoły Zarządzania, Krakowskiej Szkoły Wyższej oraz Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum). Natomiast niewiele przybyło obiektów pozostałych szczebli szkolnictwa, a także obiektów sportu i rekreacji (przykładem jest sztuczny tor kajakarstwa górskiego na Wiśle). Podobna uwaga dotyczy architektury przemysłowej – wzniesiono m.in. fabrykę kosmetyków Hean oraz fabrykę systemów zabezpieczeń Pfaffenhain.

Powstał jeden duży obiekt muzealny, o wysokiej randze architektonicznej – Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha” nad Wisłą. Zostały zbudowane lub rozbudowane tak istotne gmachy publiczne, jak lokalna rozgłośnia Polskiego Radia, zespół Sądu Okręgowego, Biblioteka Jagiellońska (druga co do wielkości w kraju). Pod koniec omawianego okresu podjęto budowę opery, zaś inne postulowane od wielu lat inwestycje (hala widowiskowa, centrum kongresowe) pozostawały nadal w sferze planowania.

3. Zmiany sylwety i panoram miasta

Panorama historycznego Krakowa zawdzięcza swoją wartość stopniowemu narastaniu przez stulecia, dodawaniu budowli o zróżnicowanych formach i bogatym detalu, zestawianiu elementów horyzontalnych i wertykalnych. Osobną wartością są liczne w Krakowie zamknięcia perspektywiczne prosto- i krzywoliniowe, szczególnie na obszarze Starego Miasta. W latach 60. i 70. XX wieku na zmianę sylwety Krakowa wpłynęło wzniesienie licznych osiedli wielkoblokowych i wielkich zakładów przemysłowych, w szczególności kombinatu nowohuckiego i elektrociepłowni w Łęgu.

Pomimo intensywnej zabudowy po 1989 zmiany sylwety Krakowa były już stosunkowo nieznaczne (w przeciwieństwie do Warszawy w tym okresie). Najcenniejsze panoramy i widoki pozostały objęte ochroną konserwatorską. Wzniesiono niewielką liczbę budynków wysokościowych; wśród nich były obiekty wskazujące punkty węzłowe miasta: bankowo-biurowy Błękitny Wieżowiec (przebudowa obiektu istniejącego) przy rondzie Grzegórzeckim, dwuskrzydłowy budynek mieszkalny przy ul. Bratysławskiej, biurowiec u zbiegu ulic Lublańskiej i Bora Komorowskiego. Nie wznowiono przerwanych jeszcze w 1982 prac przy najwyższym krakowskim wieżowcu przy rondzie Mogiłskim – planowanym niegdyś na siedzibę Naczelnej Organizacji Technicznej.

Na uwagę zasługuje szereg nowo powstałych, świadomie zaprojektowanych zamknięć perspektywicznych ulic, np. ul. Rakowickiej (budynkiem Cen-

Kamienice przy ul. Kupa 3 i 5 (arch. P. Wróbel i M. Trela, 1998-1999)

Dom Pod Żaglami (drugi od prawej) przy ul. Smoczej 6a (arch. DDJM, 1996-1998)

Kamienica w narożniku ulic Starowiśniej 88 i św. Wawrzyńca 36 (arch. J. Barnaś i A. Hrabiec, 1991-1994)

Zespół mieszkaniowy przy ul. Wysockiej 2 (arch. L. Filar, 1988-1997)

Supermarket Krakchemia (arch. DDJM, 1994-1995) i bar szybkiej obsługi (arch. W. Obtułowicz, 1996-1997)

Kościół parafialny Miłosierdzia Bożego na os. Oficerskim (arch. S. Niemczyk i M. Kuszewski, 1991-1994)

Galeria Kazimierz na terenie dawnej rzeźni miejskiej na Grzegórkach (arch. Asymetria IMB, 2003-2005)

Hotel Sheraton przy ul. Powiśle (arch. A. Kadłuczka, 2002-2004)

trum Biurowego Lubicz), ul. Wenecja (przeszklonym holem Auditorium Maximum UJ), ul. Starowińskiej i ul. św. Wawrzyńca (narożną, sześcioboczną wieżą nową kamienicy).

4. Zmiana charakteru terenów przedmiejskich

Wraz z rozwojem urbanistycznym Krakowa następowowała zmiana lokalizacji i charakteru jego przedmieść. Przedmieścia miasta lokacyjnego przekształciły się w XIX wieku w pierścień dzielnic mieszkaniowych, otoczonych dwoma kolejnymi pierścieniami przedmieść, przekształcanych i stopniowo wchłanianych przez strukturę wielkomiejską po 1910 i po 1941. Po 1950 rozpoczął się stopniowy zanik tak rozumianych przedmieść.

W omawianym okresie nie powiększono obszaru Krakowa. W miarę dostępności terenów pod zabudowę, na obszarach wspomnianych dwóch pierścieni dawnych przedmieść Krakowa nadal lokalizowano inwestycje mieszkaniowe.

Nowe przedmieścia formowały się w odległości kilku lub kilkunastu kilometrów od centrum historycznego. Oprócz licznych zespołów i enklaw mieszkaniowych, ich szczególnie widocznym przejawem stały się wielokilometrowe arterie wjazdowe, wzdłuż których powstawały centra komercyjne otoczone rozległymi parkingami oraz mniejsze ośrodki handlowe i usługowe, podkreślane wielkoformatowymi reklamami. Przemianom takim uległy szczególnie tereny wzdłuż ulic: Zakopiańskiej, Wielickiej, Jasnogórskiej, Opolskiej.

5. Przekształcenia terenów nadrzecznych

Przez setki lat tereny nadrzeczne Krakowa traktowane były w sposób wyłącznie utylitarny. Pierwszym znaczącym wyjątkiem było, podyktowane zresztą również względami praktycznymi (ochrony przed powodzią), utworzenie w drugiej dekadzie XX wieku dwupoziomowych bulwarów wiślanych o kamiennych ścianach oporowych.

W omawianym okresie wzrosło zainteresowanie terenami nadrzeczными, głównie nadwiślańskimi, które zaowocowało początkami krakowskiego *waterfront*. Blisko bulwarów powstały budynki zwrócone „ku rzece”: wspomniane Centrum „Manggha”, biurowce Hydrotrest-Skanska i Mostostal, hotele Sheraton, Novotel-Ibis, Tubus, Niebieski i (nad rzeką Wilgą) Wilga. Po kilkudziesięcioletniej przerwie wzniesiono dwa nowe mosty drogowe na skrajach strefy wielkomiejskiej – Kotlarski i Zwierzyniecki. W ścisłym centrum zaprojektowano także dwie kładki dla pieszych mające połączyć Kazimierz z Podgórzem i Ludwinowem. Pod koniec omawianego okresu przygotowano kilka dużych inwestycji mieszkaniowych w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki.

6. Całkowite przekształcenia funkcjonalne terenów

Znaczące inwestycje urbanistyczne zawsze wiązały się z daleko idącym przekształceniem funkcjonalnym określonych terenów. Do wybitniejszych przykładów należą lokacje Krakowa (1257) i Kazimierza (1335), budowa Twierdzy Kraków (1850), założenie kombinatu przemysłowego i miasta Nowa Huta (1949).

Nowe uwarunkowania ekonomiczne po 1989 roku przyczyniły się do częściowej utraty znaczenia przez niektóre funkcje obecne w mieście. Umożliwiło to wykorzystanie dla nowych potrzeb i funkcji „uwolnionych” terenów o atrakcyjnej lokalizacji. Nowe, wielkie inwestycje zaplanowano i zrealizowano na obszarach poprzemysłowych (Centrum Zakopianka na terenie dawnych zakładów Solvay w Borku Fałęckim, Galeria Kazimierz na terenie dawnych zakładów mięsnych na Grzegórkach), pokolejowych (tzw. Nowe Miasto, a następnie Galeria Krakowska po zachodniej stronie kolejowego Dworca Głównego) i powojaskowych (rozbudowa portu lotniczego Balice).

7. Przekształcenia układu komunikacyjnego

W historii Krakowa następowały powolne (szybsze dopiero w XIX i XX wieku) zmiany układu komunikacji drogowej i wodnej, od połowy XIX wieku kolejowej, a od drugiej dekady XX wieku – także lotniczej.

W omawianym okresie w Krakowie podjęto poważne inwestycje drogowe. Zrealizowano blisko połowę długości autostradowej obwodnicy miasta (od stron zachodniej i południowej) oraz kilka ważnych dróg i tras szybkiego ruchu, m.in. równoleżnikowe połączenie północnych dzielnic miasta (ul. Bora Komorowskiego), średnicowe połączenie dzielnic południowych z centrum (ul. ks. Tischnera), a w szczególności domknięcie od strony północnej, po blisko 90 latach, tzw. drugiej obwodnicy (ul. Wita Stwosza). Powstało kilka estakad ułatwiających ruch ponad najbardziej ruchliwymi skrzyżowaniami oraz wspomniane już mosty drogowe przez Wisłę. Nowe trasy, niezbędne dla sprawnej komunikacji w mieście, znacząco zmieniły krajobraz wielu rejonów miasta, tworząc nowe linie i krawędzie.

Podjęto działania na rzecz wykorzystania istniejącej infrastruktury kolejowej dla komunikacji w obrębie miasta (połączenie dworca kolejowego z portem lotniczym), a także znaczną rozbudowę samego portu lotniczego.

8. Nowe zagospodarowanie wnętrza miejskich

Aranżacja wnętrza miejskich bardzo długo podporządkowana była w pierwszym rzędzie potrzebom praktycznym, w niewielkim stopniu względem este-

Wyższe Seminarium Duchowne Zmartwychwstańców na Zakrzówku (arch. D. Kozłowski i W. Stefański, 1985-1993)

Regionalna rozgłośnia Polskiego Radia – Radio Kraków (arch. T. Mańkowski i P. Wróbel, 1997-1999)

Kościół parafialny św. Wojciecha w Bronowicach Małych (arch. W. i M. Seruga, 1994-1999)

Dom pogrzebowy na cmentarzu Batowickim, nazywany Bramą do Miasta Zmarłych (arch. R. Loegler, 1993-1998)

Nowe skrzydło Sądu Okręgowego i Sądów Rejonowych (arch. W. Obtulowicz, 1997-2001)

Pawilony dydaktyczno-sportowe oraz (w głębi) Wydział Finansów Akademii Ekonomicznej (arch. R. Loegler i J. Białasik, 1995-2004)

Nowe skrzydło Biblioteki Jagiellońskiej (arch. R. Loegler i E. Fitzke, 1995-2001)

Nowa część (po prawej) Wydziału Elektrotechniki, Automatyki, Informatyki i Elektroniki Akademii Górniczo-Hutniczej (arch. L. Manecki i B. Kowalik, 1995-1997)

Założenia Lokalnego Programu Rewitalizacji Krakowa (arch. A. Kantarek, M. Gołąb-Korzeniowska, E. Kaczmarzka, M. Motak, M. Noworól, A. Tchórzewska, 2005-2006)

Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha” (arch. A. Isozaki, K. Ingarden, 1993-1994)

Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach (arch. W. Cęćkiewicz, 1999-2002)

tycznym. Na rolę czynnika kompozycyjnego zaczęto silniej zwracać uwagę w Planach Upięknienia Krakowa w latach 30. XIX wieku, a następnie w planach Wielkiego Krakowa z początkiem XX wieku.

W omawianym okresie wiele wewnątrz urbanistycznych w dzielnicach historycznych zostało zmodernizowanych, zrewaloryzowanych, po części przekształconych, m.in. w zakresie nawierzchni oraz elementów małej architektury. Dotyczyło to m.in. placów w obrębie Miasta Lokacyjnego (Rynek Główny i Mały Rynek), dawnego Okołu (pl. św. Marii Magdaleny), Podgórze (pl. Niepodległości i pl. Bohaterów Getta). Pracom w Ryнку Głównym towarzyszyły badania archeologiczne oraz wiele działań konserwatorskich.

Na obszarach dzielnic XIX-wiecznych zrealizowano m.in. kompleksowe projekty ulic Karmelickiej, Zwierzynieckiej, Piłsudskiego, zaś w centrum Nowej Huty – alei Róż. Zagospodarowywano wewnątrzblokowe podwórka i pasaże.

9. Przemiany stylistyczne

Architektura XX wieku zdominowana była przez modernizm, w kilku odsłonach: wczesnej (powiązanej z tradycją secesyjną i dworskową), międzywojennej (funkcjonalistycznej), powojennej (przerwanej okresem socrealizmu), socmodernistycznej (wielkoblokowej) i późnomodernistycznej (reakcją na dwa ostatnie trendy był styl postmodernistyczny).

W architekturze krakowskiej omawianego okresu dominowały style: postmodernistyczny (popularny głównie do połowy lat 90.) oraz modernistyczny (w kolejnych latach). Przykładami krakowskiego postmodernizmu są zespół mieszkaniowy przy ul. Wysokiej, osiedle Centrum E, a szczególnie Seminarium Zmartwychwstańców. Przykładami krakowskiego modernizmu są budynki Banku Handlowego i Centrum Biurowego Lubicz, kamienica Pod Żaglami, a zwłaszcza nowe skrzydła Biblioteki Jagiellońskiej i Sądu Okręgowego, stanowiące kontynuację modernistycznych gmachów z lat 30. i 60. Dostrzegalny, aczkolwiek niewielki, był udział innych tendencji stylistycznych, cieszących się zainteresowaniem architektury światowej na przełomie XX i XXI wieku: minimalizmu (zagospodarowanie pl. św. Marii Magdaleny), dekonstruktywizmu (kaplica na cmentarzu w Batowicach), architektury *high tech* (pawilony dydaktyczno-sportowe Akademii Ekonomicznej).

10. Poszerzenie zakresu rewaloryzacji miasta

Zasady odnowy i konserwacji krakowskich zabytków wypracowywano stopniowo w XIX i XX wieku. Początki zorganizowanej na szerszą skalę akcji rewaloryzacji zabytków Krakowa sięgają lat 60. XX wieku, w 1978 roku powołano Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa.

W omawianym okresie SKOZK oraz wiele innych instytucji i organizacji kontynuowało ożywioną działalność rewaloryzacyjną. Podobnie jak w dziedzinie nowych inwestycji budowlanych, na konserwację zabytków korzystny wpływ wywarła różnorodność inwestorów: publicznych, kościelnych, prywatnych. Przeprowadzono niemal pełny zakres prac na Wzgórzu Wawelskim, odnowiono większość krakowskich świątyń (m.in. kościół Mariacki, synagogę Izaaka), liczne pałace magnackie i kamienice mieszczańskie (m.in. z przełomu XIX i XX wieku) oraz obiekty użyteczności publicznej (np. gmach Teatru im. Słowackiego). Na większą skalę ochroną i konserwacją objęto część obiektów przemysłowych oraz militarnych z XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku, m.in. zespoły fortów i innych dzieł obronnych dawnej Twierdzy Kraków. Pewną uwagę skierowano także na ochronę dziedzictwa niematerialnego, np. struktury społecznej i zawodowej, nazewnictwa.

Pojawiła się potrzeba rewitalizacji, którą postanowiono objąć wybrane, szczególnie zaniedbane dzielnice Krakowa. Istotnym krokiem w tym kierunku było stworzenie w latach 2005–2006 Założeń Lokalnego Programu Rewitalizacji.

W latach 1998–2000 w Krakowie miała miejsce duża międzynarodowa konferencja konserwatorska Kraków 2000, która przyczyniła się do uporządkowania obecnego stanu wiedzy w zakresie konserwacji zabytków i ochrony dziedzictwa kulturowego. W roku 2000 Kraków pełnił funkcję jednego z dziewięciu Europejskich Miast Kultury.

Podsumowanie

Zmiany elementów krajobrazu kulturowego Krakowa po 1989 roku mają rozmaite ukierunkowanie i wielorakie znaczenie. Przy niemal niezmienniej liczbie ludności poważnie wzrosły zasoby mieszkaniowe oraz standard obiektów użyteczności publicznej. Nastąpiło unowocześnienie systemu komunikacyjnego i infrastruktury miasta. Podniosła się jego atrakcyjność inwestycyjna i turystyczna. Przeprowadzono odnowę i konserwację wielu zabytków i zespołów zabytkowych, poszerzając przy tym zakres rewaloryzacji i ochrony dziedzictwa kulturowego. Kraków, będący największym i najcenniejszym skupiskiem zabytków w Polsce, zyskał nowe szanse eksponowania swoich walorów, a zarazem wzbogacił się o liczne nowe wartościowe dzieła architektury, które stały się integralną częścią składową jego krajobrazu kulturowego.